

sőt perifériára kerül a kora újkori prédikációkban? Hogyan és miért (milyen okból, milyen céllal) történik mindez? Erre a kérdésre kaphatunk választ az *Egyházatya a kultusz közegében (Szent Jereomos esete a popularitással)* (51–68.) című tanulmány elolvasása nyomán.

Érdekes szempont lehet ugyanakkor a legendagyűjtő személye is: *vajon másképpen írja-e meg (vagy át-) egy püspök a püspök szentek életrajzát?* Erre a kérdésre kaphatunk választ (sok egyéb érdekes szövegértelmezői felfedezés mellett) *A (majdani) püspök püspökökről* (117–132.) című tanulmányból: Ilyés András – rövid ideig volt csupán Gyulafehérvár püspöke, hivatalát sohasem gyakorolta – legendáriumáról van szó, mely főpap-életrajzai Alonso de Villegas tisztázottan spanyol nyelvű történeteinek fordításai, illetve átdolgozásai.

De hasonlóképpen jó kérdés az is – a tudós szentek tudományos munkáira áttérve –, *hogyan és hogyan énekelnek még ma is a katolikus templomokban, gyakran latinul is, bizonyos középkori himnuszokat nagycsütörtökön például*, hogyan lehet a nyelvként működő értekező stílust a poézis nyelvére fordítani. Aquinói Szent Tamás szövegeiről van szó, a *Summa theologiae* skolasztikus fegyelemben megírt traktátusának és eukarisztikus himnuszainak nyelvezetéről: hogyan lehet az elmondhatatlant elmondani a tudományos diskurzus és a korban „lenézett” poétika szimbolikus nyelvezetével? És milyen megértésről

tanúskodik a használat? *Teológia és poézis. Aquinói Tamás, a trubadúr* (31–40.) címmel olvashatunk erről bővebben. Van egyébként a kötetben még egy tanulmány a latin himnuszirodalom remekeiről, az *Alter Orpheus himnuszai a szent keresztről* (13–30.) című, amely Gyimesi Évának állít emléket.

Kérdésfelvetéseink korántsem teljeseek, de bizonyára izelítőt adnak – nem egyszerűen a tanulmányok témájáról, hanem azok „tétjéről” is: mindenikből kiderül valami érdekes összefüggés – tehát a történeti-filológiai kutatás, a szövegekkel való munka nem pusztán adatgyűjtés, hanem feltárása is egyben az adott kor mentalitásának, a felismerések a szövegeket olvashatóvá – értelmezhetővé teszik.

Nem utolsó szempont az sem, hogy a meszesemenő pontossággal és körültekintéssel, szakmai szempontból kifogástalanul körbejárt témák a nem kifejezetten szakember számára is megközelíthetőek, így hozzáférhetővé téve a magyar kultúrtörténet több érdekes mozzanatát és a régi magyar irodalom jó néhány szövegét az értelmiségi olvasóközönség számára.

A szakmai tájékozódást természetesen aprólékos lábjegyzetek, névmutató, rövidítésjegyzék is segíti, a tanulmányok bevezető és záró bekezdései minden esetben kontextusba helyezik az olvasót, illetve rámutatnak a kutatás távlataira is.

Farmati Anna

Mártírok emlékezete

Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században.

Szerkesztette Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya.

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2015. (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 293 old.

A debreceni Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely keretén belül néhány éve indult szisztematikus kutatás a kora újkori mártírológia témájában. A munkacsoport, külső kutatókat is bevonva, 2011 elején tartotta

első konferenciáját, amelynek anyaga *Protestáns mártírológia a kora újkorban* címmel jelent meg (Studia Litteraria 2012/3–4.; a tematikus számot Csorba Dávid, Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály és Tóth Zsombor szerkesztette). A lapszám

Baricz Ágnes (1979) – irodalomtörténész, egyetemi tanársegéd, Sapientia EMTE, Kolozsvár, bariczagnes@gmail.com

szerkesztői előszava a téma fontosságát hangsúlyozva kiemeli, hogy a mártíriumkoncepciók és -narratívák jelentős szerepet játszottak az egyéni és közösségi, a felekezeti és nemzeti identitás kora újkori narratív megformálásában, valamint hogy a mártírológia értelmezési irányként működik a 16–18. század magyarországi eseményei (például a gyászévtized és a 18. századi ellenreformáció történései) számára.

A debreceni műhely következő két mártírológiai témájú konferenciája 2014-ben került megrendezésre, ezek anyagából készült az itt ismertetett *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században* című, 2015-ben megjelent tanulmánykötet. A korábbihoz képest és annak tanulságaként e konferenciák tágitották a kutatási terpet, bevonva az unitárius mártíriumkoncepciók és -narratívák, valamint a kora újkori katolikus mártírok és szentkultusz kutatásának eredményeit is; az időkelet tágitása pedig a kultusz történet, emlékeztörténet alakulásának vizsgálata szempontjából termékeny.

A kötet 20 tanulmánya jól illusztrálja a téma sokszínűségét; a szerzők különböző típusú és műfajú forrásokat vizsgálnak, különböző módszertani megközelítéseket alkalmazva. Ugyanakkor a debreceni műhely és az említett konferenciák jól meghatározott érdeklődési iránya eredményeként a sokféleségben is egymás témájával párbeszédben álló, azt folytató, kiegészítő munkák jönnek létre; meghatározó kérdésfelvetéseik a mártírium elbeszélhetőségének lehetőségeire, narratív megformálásának módjaira, a kora újkori mártírok emlékezet- és kultusz történetének alakulására, valamint az üldöztetés és mártírium forrásainak feltárására vonatkoznak.

A tárgyalt felekezeteknek megfelelően evangélikus, református, unitárius és katolikus tömbökbe csoportosítják a szerkesztők az írásokat, egy tömb pedig a gyászévtized protestánsellenes eseményeit és a gályarabokat tárgyalja.

Az evangélikus tömböt nyitó tanulmányában Fabiny Tibor felhívja a figyelmet a bibliai tipológia szerepére a kora újkori protestáns mártírológia értelmezésében. Tanulmánya a népszerű angol protestáns vértanú, William Tyndale esetében azt vizsgálja,

hogy a mártíriumról való korábbi beszéd/írás hogyan válik tette, eseménnyé önmaga mártírrá válása során, valamint a narratívákban felhasznált bibliai párhuzamok által Krisztus szenvedésének követésévé, annak megélésévé.

A magyarországi korai lutheránus vértanúk személye, sorsa, haláluk körülményei, egyáltalán mártíromságuk ténye legendai homályokba vész. A következő két tanulmány néhány ilyen legenda tisztázására vállalkozik.

Csepregi Zoltán az 1525. évi pozsonyi országgyűlésen hozott, az eretnekek megégetésére vonatkozó 4. törvénycikkely hatástörténetét és az azzal kapcsolatos eddigi megállapítások megalapozottságát vizsgálja, rekonstruálva az 1520-as évek második felének többé vagy kevésbé megbízható forrásokban említett körülbelül hat-nyolc lutheránuségetési eset körülményeit. Megállapítása szerint az összesen kétféle esetben igazolható vagy feltételezhető máglyahalál nem köthető jogilag az említett (10 hónapig hatályban lévő) 4. törvénycikkhez, amely leginkább elretentő hatású lehetett.

Guitman Barnabás a libetbányai mártírokra (az első evangélikus vértanúk közé tartozó, vélhetően 1526-ban, illetőleg 1527-ben kivégzett libetbányai iskolarektorra és ugyanottani prédikátorra) vonatkozó kora újkori szövegek hagyományozódását és az eset történeti hátterét vizsgálja. Alapos szövegvizsgálat és forráskritika eredményeként több valószínűsíthető magyarázatot is kínál a mártírhalálok időpontbeli különbségét, valamint a kivégzések elrendelőjének személyét illető eltérő forrásadatok indoklására, de a libetbányai mártírok évszázadokon át vitatott történetének tisztázásához még további megbízható forrásokra lenne szükség.

A következő hat tanulmány a kálvini reformáció magyarországi kezdeteitől a 18. század végéig terjedő időszak mártírium-felfogásaira ad rálátást.

A „korai magyar reformáció mintájává vált” (53.) Szegedi Kis István nem halt meg hitéért, mártíromsága az üldöztetések, bebörtönzések elviselése által a szó *tanúságtétel* értelmében jelenik meg tanítványa, Skarica Máté által írt életrajzában. Mester Béla elemzése megmutatja azokat a földrajzi,

szellemi, kulturális, politikai, vallási töréseket, határokat, amelyek az életrajzi adatok alapján az üldöztetés, ezáltal mártíromság fogalmához is kapcsolódtak, és meghatározták Szegedi Kis identitását Skarica által elmondott élettörténetében.

Restás Attila a Magyarországon is kedvelt Bartholomaeus Keckermann három retorikai munkájában vizsgálja a mártírológiára vonatkozó részeket. Mintabeszédeiben az érzelemfektetés fontos eszközeként jelenik meg az *amplificatio*, amelynek példaként Krisztus szenvedéseit, valamint a mártírok történeteit részletezi a retorikaszerző. Restás értelmezésében Keckermann azt is jelzi olvasóinak e mintákkal, hogy Krisztus követése nemcsak cselekedetekben valósítható meg, hanem azok elbeszélésében is; a vértanúk nemcsak halálukban hasonlítanak Krisztusra, hanem történeteiknek retorikai megformálása is az általa adott mintára készül.

A 16–17. század fordulóján működő Magyar István lutheránus és Kecskeméti Alexis János kálvinista prédikátorok wittenbergi történelemszemlélet által átítatott mártíriumfelfogását mutatja be Péntes Tiborc Szabolcs. Mivel Magyarországon a reformáció a kezdeti szakaszaiban nagyrészt vértelenül zajlott, a prédikátorok által körvonalazott mártírium nem feltétlenül járt együtt a vértanúsággal, hanem a hittel ellentétes cselekedetekre utasító világi hatalomnak vagy érdekeknek való, a hitért vállalt büntetés, üldöztetés elviselése melletti ellenszegülést, ellenállást jelentette.

A gyászévtized, az 1670-es évek egyik első református mártírjának, Czeglédi István kassai lelkésznek kultuszát a nevelt fia, Köleséri Sámuel által elkészített biblikus mitizáció alapuló életrajz, valamint egy valamivel később megjelent versgyűjtemény építi. Martis Zsombor tanulmánya e kultusz előzményeire hívja fel a figyelmet. A szerző megállapítja, hogy a biblikus mitizáció, a kialakított mártírkép és ahhoz kötődő panaszos-harcias beszédmód már Czeglédi 1659-ben megjelent munkáiban is jelen volt, és az azokban az írásokban hívei, illetve önmaga és nevelt fia számára is megalkotott, kijelölt identitásminták – amelyeket ő maga életével és halálával igazolt – váltak későbbi kultuszának alapjává és forrásává.

Bod Péter *historia litteraria* programjába sorolható írásaiban megjelenő mártírkoncepciót vizsgálja Bretz Annamária tanulmánya. Megállapítása szerint Bod mártíriumértelmezését a felekezeti szempont elsőbbsége határozza meg; a 18. századi vértelen ellenreformáció kontextusában az üldöztetés mellett fontos elemévé válik mártíriumfogalmának a peregrináció, amely az egyház és a hit szolgálatában vállalt hazától távoli, sok esetben sanyarú körülmények közötti külföldi létet, bujdosást, tudásszerzést jelenti.

Györi L. János új értelmezési szempontokat javasol Szikszai György *Mártírok oszlopa* (Pozsony, 1789) című munkájának korábbi, saját maga által létrehozott értelmezését kiegészítendő. Elsősorban a pietizmus hatásának hangsúlyosabb vizsgálatát szorgalmazza Szikszai gondolkodásában és életművében, különösen a *Mártírok oszlopa* forrásaiban, világképében, és felhívja a figyelmet a munka 20. századi utóéletére, hatástörténetére mint kutatási témára.

A kora újkori magyarországi mártírium kérdéskörének talán legkutatottabb témái a gyászévtized történései és a protestáns gályarabok. Ennek ellenére, amint az ezzel foglalkozó tömb tanulmányai is rámutatnak, hatalmas feltáró- és értelmezői munka vár még a téma egyház- és irodalomtörténeti, valamint történettudományi kutatására.

Mihalik Béla Vilmos tanulmánya a gályarabper közvetlen előzményeinek feltárásához járul hozzá új forrásokkal. Levéltári dokumentumok alapján képes rámutatni a pontos dátumra, amikor a bécsi udvar jóváhagyta a gályarabper tervét (1673. november 26–27-i audiencián), bár további bizonytalanság maradt azt illetően, hogy a protestáns lelkészek és tanítók ellen indított eljárás milyen széles rétegre vonatkozott, illetőleg melyik, mikori rendelet alapján volt lehetséges a teljes felső-magyarországi protestáns papi és tanítói rétegre kiterjeszteni az eljárást.

Imre Mihály érdeklődése az üldöztetést, gályarabságot elszenvedett személyeknek a magán- és közösségi emlékezet kialakításában, a mártírológiai narratíva formálásában játszott szerepe felé fordul. Johann Simonides lutheránus lelkész exiliumot

bemutató írásai nem tartoznak a korban szokványos mártírnarratívák közé (az ő tapasztalatai is eltérnek a gályarabokétól, hiszen, bár elítéltetett, a rabok Nápolyba érkezése előtt sikerült megszöknie). Narratívái többféle diskurzust képviselnek (a verses, disztichonos allegorizáló eseményelbeszéléstől a bibliai tipológia alkalmazásáig az exilium, mártírium elviselésének bemutatásában), emiatt pedig különösen alkalmasak annak bemutatására (összevetve más szerzők mártíriumot tárgyaló munkáival is), hogy a különböző műfajok, különböző diskurzusok hogyan befolyásolják az elbeszélés tartalmát, a mártíriumtapasztalat megformálását és annak elmondhatóságát.

Bujtás László Zsigmond tanulmánya a magyar gályarab prédikátoroknak a 17–18. századi németalföldi mártírológiai munkákból való feltűnő hiányát magyarázza. Bujtás következtetése szerint ennek oka a prédikátorok hollandiai önreprezentációja (elsősorban nem mártírként tüntették fel magukat, hanem céltudatos, tevékeny lelkészekként), a mártírok, mártírium kérdésének minimális jelenléte az (egyetemi) oktatásban, valamint az 1680-as évek közepétől az országba érkezett hugenotta menekülthullám, amely elterelte a figyelmet a magyarországi prédikátorokról.

Pintér Márta Zsuzsanna az eperjesi kollégium 1660-as évektől 1687-ig, az eperjesi vérpád idejéig terjedő időszakból teljes szövegükkel fennmaradt vagy egyéb forrásokból rekonstruálható politikai színházát vizsgálja, amelynek barokk allegorizáló színdarabjai érzékenyen reagáltak a korszak protestánsellenes eseményeire, a kollégium, Eperjes városa és úgy általában, a magyarországi lutheránusok szenvedéseire. Ezek az eddigi szakirodalom ismerete szerint egyedülálló darabok bemutatják a gályarab-pert megelőző évek félelmeit, bizonytalanságát, a gályarabok rettenetes sorsát, illetve azon keresztül a teljes egyház üldöztetését és szenvedéseit, de az 1683-as év és Thököly Imre sikereit is színre viszik: mint „reprezentáció és politikai tett” (164.) válnak a gályarab mártírookra való emlékezés helyeivé.

Csorba Dávid forrásfeltáró munkája hatalmas adalék a gályarabemlékhely kutatásához. E tanulmánya felhívja a figyelmet a svájci, eddig még nem vagy

csak elenyésző részben ismert levéltári forrásokra, különösen az általa legjelentősebbnek tartott zürichi központi könyvtár kéziratári anyagára. A svájci befogadó városokban készült/maradt gályarabokkal kapcsolatos különböző típusú és funkciójú írások, dokumentumok, művészeti alkotások új kutatási irányokat (mikrotörténeti, emlékezet- és kultusztörténeti stb.) is lehetővé tesznek a továbbiakban, akár csak a mártír-/vértanúfogalom korabeli jelentéseinek további árnyalását a megszabadult gályarabok ezen forrásokban megtalálható önértelmezései tükrében.

1895-ben, Debrecen városában emlékoszlopot avattak a magyarországi protestáns gályaraboknak. Fazakas Gergely Tamás annak kapcsán felvázolja egy tágabb – a gályarabok 19. századi emlékezetét vizsgáló – hatás- és kultusztörténeti kutatás kereteit és fontosabb kérdéseit. Kötetbeli dolgozata első lépésként a gályarabokra való emlékezés nyelvezetére és az emlékoszlop-állítás előzményeire összpontosít. Fazakas rámutat arra, hogy a 16–17. századi vallási küzdelmek előtérbe kerültek a 19. század közepének, második harmadának protestáns történet- és egyháztörténet-írásában, meghatározva ezek múlt- és jelenértelmezését, valamint kialakított narratíváit; a református egyházon belüli megújulási mozgalmak hatására pedig különösen a gályarabok és a gyászévtized témája kapott hangsúlyt a kutatásban és oktatásban. A szerző végigköveti a folyamatot, ahogyan a gályarabokról és a gyászévtized eseményeiről való írás során megfogalmazódott az emlékezet tárgyiasításának igénye, valamint bemutatja az emlékoszlop kivitelezését alakító személyeket és szempontokat.

A magyar unitárius mártíriumkutatásnak nagy adósságai vannak még, állapítja meg Keserű Gizella, akinek tanulmánya áttekintést nyújt a korai magyarországi és erdélyi unitarizmus néhány mártírológiai írásáról, figyelembe véve a közép-európai, különösen lengyel kapcsolatokat is. Következtetése szerint a protestáns mártírirodalom korai adaptációja ezekben az országokban antitrinitárius közegben jött létre, az aktuális politikai megfontolások hatására (pl. Cyprian Bazylík mártírügyjteménye, Heltai Gáspár *Hálója*). A szerző felvázolja a prominens magyar

antitrinitárius mártír, Dávid Ferenc korántsem egyöntetűen pozitív emlékezetének, majd kultuszának 17–19. századi alakulását, hangsúlyozva az elfeledett unitárius mártírok személyenkénti kutatásának fontosságát.

Túri Tamás egy 18. századi kéziratot unitárius prédikációskötetet elemez (amit Ajtai Kovács Jakab munkájaként azonosít), megmutatva, hogy az miért és hogyan tudta felhasználni a református Szőnyi Nagy István *Mártírok koronája* című munkájának részleteit. Ez utóbbi azért volt alkalmas az átvételre, mert az abban megfogalmazott mártírkoncepció megfelelt a korabeli unitárius mártírfogalomnak. Ez egy felekezetek feletti mártírfogalom, amelynek létrejötté a két egyház nagyon hasonló körülményeinek (a református egyház gyászévtizedbeli üldöztetései, az unitárius egyház 18. századi rendkívüli politikai elnyomatása) köszönhetően hasonló katolikusellenes megnyilvánulásokat tett lehetővé (ebben használja fel Ajtai „cáfoló haszonként” a Szőnyitől vett szövegrészeket), úgy is, hogy a két egyház beszédmódja egyébként eltérő volt.

A kötet utolsó tömbje a katolikus mártírokkal foglalkozik.

Puskás István Konstantinápoly oszmán kézre kerülését a 15. századi, *lamento* (panaszirodalom) műfajba tartozó szövegek alapján mutatja be; a téma különböző kulturális regiszterekben való megjelenését tárja fel, valamint azt, hogy hogyan használták fel – vagy éppen nem – ezek szerzői a mártírológiai toposzokat.

Bitskey István a trient utáni és elsősorban 17. századi katolikus mártírológiai törekvéseket tekinti át, részben Pázmány Péter *Kalauza* alapján. A trient utáni katolikus egyház új keretet kívánt adni a szentiszteletnek, hangsúlyozta a szentek közbenjáró szerepét, valamint tisztelőiket a kegyesség gyakorlásának egyik eszközeként értelmezte. E törekvésekhez járultak hozzá az új mártírtípusok. A vértanúként meghalt missziós papok, valamint a közép-európai konfesszionális harcok katolikus mártírjai történeteikkel a katolikus identitás erősítését, az egyház legitimációs narratíváit szolgálták, korán elkezdődő kultuszuk által reprezentációs eszközök lehettek a

korabeli felekezeti küzdelmekben; többük alakja napjainkig élő emlékezhellyé is vált.

Egy ilyen kora újkori katolikus emlékezhely a kassai mártírok. Kultuszuk történetét a kötet záró tanulmányában Száraz Orsolya tárja fel, áttekintve azokat a kéziratot forrásokat, nyomtatványokat, képi ábrázolásokat és eseményeket, amelyek a kultusz-építés folyamatát segítették. Megállapítható, hogy a mártírok történetének elevenen tartása a katolikus hívők emlékezetében, tehát a kassai mártírok mint emlékezhely elsősorban a jezsuiták erőfeszítéseinek köszönhető. Ugyanakkor Száraz megmutatja a kultusz 17–18. századi alakulásának összetettségét is: a kassai mártírok emléke többféle érdekezéssel kapcsolódva őrződött meg és alakult: a mártírokról szóló kiadványok nemcsak a jezsuita rend reprezentációját, hanem adott esetben családi reprezentációt is szolgáltak, a kassai vértanúk ereklyéivel együtt pedig a nagyszombati klarisszák kegyességgyakorlását is.

A kötet fentebb ismertetett tanulmányait bevezető szerkesztői előszó áttekinti a mártírológia magyar kutatásának eddigi érdeklődési irányait, és kijelöli azok bővítési lehetőségeit is: módszertani szempontból a nemzetközi mártírológiai munkák hatástörténetének könyvtörténeti szempontú vizsgálatát, műfaji szempontból a hitviták, halotti prédikációk és mártírológia kapcsolatának feltárását tartják ígéretesnek a szerkesztők.

A kötet használatát személynévmutató segíti. A magyar nyelvű tartalomjegyzéket egy angol nyelvű is követi, amely informatív, és rálátást nyújt a tanulmányok témájára, de hasznos lett volna mellette a debreceni műhely mártírológiai kutatásairól lényegre törő és pontos képet adó szerkesztői előszó angol nyelvű közlése is.

A *Mártírium és emlékezet* szakmai szempontból sok újdonságot bemutató, színvonalas tanulmányai a rendkívül precíz szerkesztői munkával együtt kiemelkedő minőségű kötetet és izgalmas olvasmányt eredményeznek, amely különösen az emlékeztörténeti vonatkozásainak köszönhetően nem csak a kora újkor iránt érdeklődők számára kihagyhatatlan szakirodalom.

Baricz Ágnes